

*Савіна Ю. О.,**кандидат філологічних наук,
доцент кафедри перекладу**Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ЛЮДИНА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджено філософські ідеї українських полемістів доби Відродження, зокрема періоду пізнього Відродження (барокового періоду). Велику увагу приділено поглядам Г. С. Сковороди, який створив філософське вчення про серце, спираючись на поняття «внутрішньої людини». Висвітлено погляди діячів-мислителів, авторів української полемічної літератури, представників Києво-Могилянської академії, Острозької школи та Київського братства, на концепцію людини, зокрема, І. Вишенського, І. Гізеля, К. Транквіліона-Ставровецького, М. Смотрицького, К. Саковича. Творчість цих непересічних постатей української культури була нерозривно пов'язана з моральними заповідями та духовним вдосконаленням людини, внутрішньому її перетворенню. Саме тому їх філософські погляди можна віднести до передвісників космічної еволюції, що привнесли в український культурний простір ідеї космічного мислення та концепцію цілісності людини й світу.

Полемічна українська література епохи Відродження, природньо інтегрована в тогочасний європейський простір, переконливо доводить українську присутність у європейському художньо-естетичному світі. Інтерес до людини, олюднення божественного, возвеличення краси вабив вітчизняних мислителів-полемістів. Українська культура активно культивує ідеї Гуманізму німецького та італійського Ренесансу. Центральною її темою стає тема людини, яка повинна мати права на повноцінне життя, свободу совісті та слова.

Відродження – епоха зміцнення творчих і духовних сил українського суспільства. Вітчизняні гуманісти були сповнені віри в безмежні можливості людини, саме вони зробили неабиякий внесок у культуру свободи суджень, незалежність у ставленні до авторитетів, сміливу критичну думку.

Відродження стало наслідком складного і тривалого процесу взаємодії вітчизняної та європейської культур. І хоча українські митці не сформували цілісної ренесансної культури, стилю, але їм вдалося творчо переробити найкращі досягнення митців тогочасної Європи, використовували їх для розвитку власної нації, формування власної державності.

Ключові слова: бароко, богопізнання, Відродження, духовне, європейська культура, полемічна література, Ренесанс, самопізнання, фізичне, філософія.

Постановка проблеми. Українські мислителі кінця епохи Відродження були добре обізнані у європейській та світовій філософії, що значною мірою вплинуло на становлення їх поглядів та ідей, на висвітлення в їх працях філософської про-

блематики. Основним об'єктом їх досліджень була людина, що уособлювала в собі ідеал, якого можливо досягти в реальному житті. Таким чином, перед тогочасними філософами-полемістами постала необхідність по-новому тлумачити місце людини у Всесвіті.

Аналіз останніх досліджень. Останнім часом у літературознавчих колах зростає інтерес до вивчення концепції людини у поглядах філософів-полемістів доби Відродження, що пов'язано з активною гуманізацією всіх сфер суспільних процесів. Тому підтвердженням є низка наукових праць вітчизняних дослідників. Так, О. Матюхіна у статті «Проблема людини в українській філософії доби Ренесансу» досліджує особливості формування гуманістичного ідеалу людини-громадянина в період Ренесансу. Дослідниця стверджує, що найціннішим у ренесансній полемічній літературі є відстоювання мислителями думки про те, що людина має, в першу чергу, усвідомити себе як особистість, а в пріоритеті в неї мають бути християнські ідеали.

В. О. Короткіх детально досліджує працю М. Смотрицького («Тренос»), доходить висновку про оригінальність та актуальність зазначеного твору, підкреслюючи потужний потенціал полеміки мислителя, оскільки, у зв'язку із реформуванням освіти в Україні, не зайвим буде звернути увагу на детальне вивчення педагогічної системи М. Смотрицького, в основі якої лежить індивідуальний та диференційований підхід, а найголовніше – дитиноцентризм як запорука становлення цілісної особистості.

Позиції гуманістичних засад у поглядах на людину І. Вишенського привертають увагу архієпископа І. Ісиченка, який у своїй статті «Іван Вишенський і Львівське братство: літературні аспекти діалогу» підкреслює важливість релігійного виховання для повноцінного становлення людини як особистості, хоча й дорікає Вишенському у заангажованості в міжконфесійній дискусії.

Ідею прав і свободи людини в історії української полеміко-філософської думки доби Ренесансу у праці «Права і свободи людини у вітчизняній політико-правовій думці епохи Відродження» досліджує В. І. Тимошенко, зупиняючись детально на питанні обумовленості різними факторами прав і свобод людини.

Концепція людини зазначеного періоду стала об'єктом зацікавленості багатьох українських літературознавців та філософів. Не можна не згадати праці М. М. Кошуби, А. І. Пашука, Я. М. Стратій, у яких зроблено спроби спроектувати концепцію людини ренесансної доби у площину сучасності.

Мета дослідження. Проаналізувати філософські концепції людини мислителів-полемістів доби Ренесансу.

Викладення основного матеріалу. Відродження, або Ренесанс – переломна епоха в історії європейської й світової культури, для якої характерний бурхливий розвиток образотворчого мистецтва та літератури XV–XVI століть. Цей стиль зародився в Італії ще в XIV столітті. Діячів цього руху називали гуманістами, бо в центрі їхньої уваги було життя простої людини, захист її прав. Ця епоха подарувала світовій культурі таких велетнів літератури й мистецтва як Петрарка, Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело. В епоху Відродження мовою літератури стають національні мови. Відхід від релігійного догматизму сприяв появі Реформації, яка робить спроби поєднати традиції старого й нового часу (безпосередній зв'язок людини з Богом із зменшенням посередницької ролі церкви; античності вона протиставляла первісне християнство) [1, с. 46].

Найяскравішим явищем в українському письменстві цієї епохи стала творчість І. Вишенського, полеміка якого була спрямована не лише проти католицизму, а й Заходу в цілому. У його творчості знаходимо виразні риси реформаційного стилю. Спостерігаючи відступництво церкви, він закликає християн до дотримання правил поза церквою. За його світоглядом, істинна церква не панівна, як католицька, а терпляча, як старохристиянська. Не менш яскравими представниками цієї епохи є Г. Смотрицький, К. Острозький, І. Потей.

В епоху пізнього Ренесансу в Італії зароджується стиль бароко (від італ. *barocco* – вибагливий, чудернацький) – художній стиль кінця XVI – середини XVIII століття. Метою таких творів було розчудити людину, викликати сильні емоції. Серед основних рис барокових витворів мистецтва було тяжіння до ускладненої форми, геоцентризм (погляд на Бога як на взірць досконалості), антропоцентризм (людина не протиставлена Богу, а найдосконаліше його творіння), античний ідеал краси (поєднання краси духовної та фізичної) [1, с. 49].

Українське бароко представлене творчістю І. Вишенського, І. Величковського, Ф. Прокоповича, Л. Барановича, С. Величко. Мовлення барокової української літератури принципово залишається церковнослов'янським. Цілковитою перемогою бароко стає поява Києво-Могилянської академії. Але найяскравішим представником барокового стилю епохи пізнього Ренесансу в українській літературі став Г. Сковорода.

Центральне місце у філософії українського Сократа (а саме так називали Сковороду) посідає людина і те, чого вона має прагнути – щастя всього людства. Свою причетність до долі народу він визначав уже на світанку літературної діяльності, стверджуючи, що його життя – з «голяками». Вбачаючи основний сенс існування в самовдосконаленні, у злитті з Богом, Сковорода не вимагав при цьому, щоб усі люди наслідували його шлях. Мислитель писав: «Головна мета людського життя – дух людини, думки, серця. Кожен має свою мету в житті, але не кожен – головну, тобто не кожен турбується про голову життя... Філософія є любов'ю до мудрості, вона спрямовує все до того, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світ думкам». Важко, на наш погляд, дати найкраще визначення сенсу філософії. Для Сковороди життя серця й філософії злилися в головному завданні: «зручніше дотриматися заповіді любові до ближнього, у пошуках слави божої, а не слави людської» [2, с. 124].

Його концепція людини спирається на поняття «внутрішньої людини» і на принцип «спорідненості», який згодом отримав розвиток у працях слов'янофілів й охарактеризував цілісне ставлення людини до світу. Звернення до «внутрішньої людини» створює особливу дослідницьку мову свідомості, в якій всебічно вивчається феномен людини емпіричної і сутність людини внутрішньої, а принцип «пізнай самого себе» спрямовується всередину, до центру особистості. І головною умовою для цього є очищення серця від усього світського. Головна мета самопізнання – набуття божественної свободи в чистоті серця.

Про сенс людського життя Сковорода писав: «Блаженний є той, хто з коліски присвятив себе Христу, узав яро добре й тягар легкий і звик до нього. Святе таке життя. Ні жебрацтво, ні нещастя не будуть важкими йому; ні вогонь, ні меч не розлучить його з Христом. Христос, життя моє, що помер за мене! Знищи черствість мого серця, запали в ньому Твій вогонь, щоб у мені вмерли пристрасті й злі бажання і щоб я жив для Тебе, Світе мій!» [2, с. 134]. У цих словах звучить найвищий духовний заповіт філософа, який є свідомим актом прийняття серцем вченого духовного управління з боку Ієрархії Світу.

Сковорода вважав, що володар розкішних палаців, дорогого одягу, золота й срібла – це нещира людина, брехлива. Він закликав, звертаючись до людини: «Сину, бережи серце твоє... Не дивись на те, що твоє тільце є вбога хатинка. У хатинці тій і під вбогою тою одежиною знайдеш царя твого, батька твого, дім твій, ковчег його й спасіння твоє. Не будь царем, а май серце царське. Бо правда – то цар без маски» [2, с. 142].

На думку Сковороди, людина є серце й пізнання його для буття. Філософ ніби бив на сполох, намагаючись показати людині, що за видимою плоттю, поверховим сприйняттям навколишнього, грубою думкою, пристрастним спонуканням перебуває невидимий скарб. «Якщо у твоєму домі скарб зарито, а ти про нього не знаєш, слово в слово, ніби його не було. Отже, пізнати самого себе, і шукаючи самого себе, і віднайшовши самого себе – все це одне означає» [3, с. 98].

Слід звернути увагу на подвійні опозиції, введені Сковородою. З одного боку, тіло земне, прах земної плоті, смертна плоть, плотське серце, затверділе серце, кам'яне серце, черствіле серце, старе серце. З іншого – нова людина, потаємне духовне тіло, вічне тіло, тонке серце, духовне серце, нове серце, скарб світу.

Києво-Могилянська академія, заснована Петром Могилою 1632 року як колегія, була тим міцним поштовхом, який дозволив внести свої корективи у весь педагогічний процес й моральну складову зокрема. Завдяки своїй діяльності представники цього закладу намагалися змодельовати новий тип особистості людини, що здатна до об'єднання у своїй свідомості науку й віру, і саме це стало принципово новим для тогочасного суспільства. Києво-Могилянська академія, так би мовити, узаконила перехід від духовно-практичного способу осягнення буття до його теоретичного осмислення.

Час існування академії (XVII–XVIII століття) вніс істотні зміни, у виникненні нового філософського осмислення світу, обґрунтування місця людини в цьому світі, вироблення нової системи поглядів на виховання підростаючого покоління, сутність якої полягала в поєднанні схоластичного стилю викладення й презентації матеріалу, що були характерними для тогочасної освітньої системи Європи, з використанням прин-

ципово нового філософського мислення про активну людину. Адже до того часу в українській духовно-культурній традиції панувала думка про пасивну людину, яка ніби відірвана від світової системи і здатна лише працювати над самовдосконаленням власної душі. Образ нової барокової людини абсолютно суперечить попереднім уявленням; це вже людина, яка вірить у свої сили, вона має здатність протистояти жорстокості навколишнього світу, а головною її зброєю стає освіта й достойне виховання [4].

Не можна оминати увагою автора праці «Мир з богом, людиною» – І. Гізеля, у якій центральна проблема – це проблема людини та її моралі. Мислитель стояв на захисті громадянського гуманізму до активності в суспільно-полемічному житті. Сенси людського життя, на думку Гізеля, – вільна праця, а людське щастя – патріотизм і свобода. Основою його антропологічної концепції є возвеличення людини, її гідності та величчя. «Наставниками» людських вчинків Гізель вважає совість і розум людини, оскільки ідеальною може бути лише сильна особистість, освічена, вільна від церковних постулатів, обмежень, заборон [4].

Одним із найвидатніших мислителів Києво-Могилянської академії був С. Яворський. Він став автором концепції реальної душі в тілі людини, намагався дослідити її властивості й природу, підкреслюючи її [душі] нематеріальність і безсмертя. У своїй праці «Основи людської поведінки» С. Яворський зауважує, що передумови будь-якої людської поведінки пов'язані не лише з тілесною сферою, а й духовним світом [5].

Саме в цей період виникають освітньо-культурні центри православної еліти суспільства. Одним із таких центрів стала Острозька школа, створена князем Острозьким. Найбільш активним діячем цієї школи був Іван Вишенський, який у своїй творчості акцентував увагу на необхідності обстоювати поняття соціальної справедливості, право кожної людини на життя, віру й свободу вибору. Найвищою цінністю він вважав людську душу, висловлюючи свої погляди на досягнення людиною досконалості через самозаглиблення. На думку І. Вишенського, кожна людина має два світи – тілесний і духовний. Таким чином, перед людиною стоїть нелегкий вибір: йти гріховним тілесним шляхом чи надати перевагу духовному вищому світові. Однак Вишенський наполягав, що людина має самостійно здійснити вибір на користь богопізнання, адже Бог не нав'язує свої погляди людині [6, с. 54].

Незважаючи на такі плідні досягнення в галузі освіти й культури, Острозька школа припиняє свою діяльність під тиском католицизму. Відповідно, така подія не могла не викликати бурхливого народного протесту. Реакцією на це було створення братств, які починають свою діяльність як суспільно-політичні й освітні організації.

Тисяча шістсот п'ятнадцятого року було створено братство в Києві, яке почало відігравати провідну роль у братському русі. На той час значно змінилася й розширилася соціальна основа братства. Якщо раніше вона формувалася в основному із представників третього прошарку суспільства, то з того часу до його складу входили й представники вищих верств населення. Які не перейшли в католицизм, а намагалися боротися проти нього.

У філософсько-богословських працях тема зростання людини до духовного (Бога) поступилася місцем темам, що були пов'язані з інтересом до природи, людини та її суспіль-

них відносин. До цього спонукало введення риторики, яка ґрунтувалася на досягненнях філології й розкривала суспільне значення публічного слова. За умови відсутності філософії як окремої дисципліни, вона [риторика] починала набувати методологічного значення для гуманітарних дисциплін.

Гуманістичний етап розвитку братських шкіл пов'язаний з діяльністю нової когорти діячів української культури: Іова Борецького, Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона-Ставроцького, Фоми Євлевича.

Розглядаючи проблему «Бог і світ», К. Транквіліон-Ставроцький створив вчення про чотири світи:

- світ невидимих духовних сутностей, які належать до небесної ієрархії;
- макрокосм – світ невидимих тілесних речей, в якому живе людина;
- сама людина – мікркосм;
- поєднання злих людей і грішників з дияволом, який певною мірою є самостійним творчим початком зла [7].

Радісне й просвітлене світосприйняття, акцентування краси й добра тілесного світу, тобто тіла й тілесних почуттів людини, зближує Транквіліона-Ставроцького з європейськими мислителями епохи Відродження. Як і вони, подаючи свій опис світу, полемік поєднує вчення античних філософів і християнських авторів.

У центрі уваги вчення Кирила Транквіліона-Ставроцького – проблема людини. На відміну від попередників він надавав проблемі душі й тіла не лише морального, а й ґносеологічно-природознавчого сенсу. Без тіла й вегетативних процесів людина не може жити, а її душа – відчувати, розуміти, прагнути набувати доброчесності та виявляти її, тому тіло – товариш душі. У цьому вчений близький до визнання властивості мислителям Відродження думки про гармонію душі та тіла. Однак оскільки людина створена із «горньої» й «дольної» частин, має тіло від землі, а душу від Бога, то частково вона є світлом, частково – темрявою, частково ангелом і звіром, дивним поєднанням смерті та життя, тлінного (плоті) й нетлінного (духу).

Значну увагу Кирило Транквіліон-Ставроцький приділяв проблемі самопізнання, морального самовдосконалення, критиці моральних вад членів тогочасного суспільства. За основу твору «Перло многоцінне» автор узяв призначення людини для «горнього» людського єства. Важливого значення він надає містичній інтуїції, що робить можливим пізнання Бога й самопізнання людської душі. Засуджуючи суспільну нерівність, мислитель звертається до ідей загальнолюдської рівності та братерства, яким надає релігійного забарвлення: «Бог створив людей рівними й лише їм подарував душу розумну й безсмертну, а рівно їм дасть світ видимий, і єже в ньому, і рівно їм єдине небо покров, сонце й місяць єдиний світильник в домах їх, і земля єдина трапеза, і дощ рівно проливається» [7].

Серед діячів і письменників другого періоду братського руху помітною постаттю є український вчений і культурно-освітній діяч Мелетій Смотрицький, чия «Грамматика», що була посібником для братських шкіл, вплинула на розвиток культури українського та інших слов'янських народів. У його закликах до гуманізму, зверненнях до людської совісті, акцентуванні на необхідності самопізнання переважає не моральний, а суспільно-патріотичний пафос: «Відкрийте ваші сердечні очі, пізнайте самих себе, пізнайте батька й матір своїх, зрозумійте, у чому й котрому домі народилися» [8, с. 122].

Розвиткові гуманістичних традицій, загальному підвищенню рівня філософської культури в Україні сприяла діяльність Касіяна Саковича – автора творів «Арістотелівські проблеми, або питання про проблеми людини» та «Трактат про душу». У передмові до них він, як гуманіст Відродження, високо поцінює людський розум, пізнання людиною зовнішнього світу, наполягає на відкритті шкіль. На відміну від попередників, надає більшого значення освіченості, ніж набожності.

Значну увагу Касіян Сакович приділяв проблемі самопізнання, однак спрямовував її розв'язання не на досягнення Бога через моральне самовдосконалення й духовність, а на тілесну природу людини та її душу, пов'язану з відчуттям і розумом. Життєдіяльність людини як біологічної істоти він пояснював законами природи, дією природного провидіння, яке призводить до Божого втручання в природні справи. Пізнання її тілесного єства, на думку письменника, важливе для того, аби зрозуміти, що їй шкодить. Він не закликав до аскези, надмірної стриманості емоцій, відчуттів, тілесних пристрастей, що свідчить про гуманістичне спрямування його творів, переакцентування пізнання із божественного на земне й людське.

Людину Касіян Сакович розглядає як певне єство – мікрокосм. У людському тілі всі органи пов'язані у гармонійне ціле за допомогою чотирьох регулятивних механізмів:

- механічного зжимання й розширення, тяжіння вгору й вниз;
- перших і других якостей – теплого і холодного, сухого й вологого, легкого й важкого тощо (голова є джерелом холоду, а серце тепла);
- гуморальних факторів – чорної та жовтої жовчі (меланхолії й холери), крові й флегми;
- анімальних духів – особливо тонкої матерії, яка через нервову систему рухається від мозку до органів тіла й навпаки. Всі ці природні механізми, їх дія не вимагає втручання ніяких трансцендентних сил [7].

Мікрокосм Касіян Сакович пояснює як відтворення й відповідність макрокосму. Використовуючи античне вчення Емпедокла, він демонструє, що тіло людини складається із стихій (елементів, компонентів, складових), із яких побудована й нежива природа. У тілі людини, на думку Саковича, стихії відповідають основним його гуморам – рідинам (наслідування ідеї Гіппократа).

Висновки. Таким чином, завдяки представникам полемічної літератури доби українського Відродження, у працях яких висвітлювався концепт «людина», сучасна вітчизняна філософська думка поповнилася низкою гуманістичних ідей, зокрема таких, як умови становлення людини-цілісної особистості, визначення її місця в державі та суспільстві, які є на сьогодні достатньо актуальними. Актуальність зумовлюється тим, що фактично у всіх працях мислителів ренесансного періоду обґрунтовується ідея рівності всіх людей, простежуються патріотичні переконання.

Література:

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст.: Навчальний посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. «Демократія. Альтруїзм. Освіта»: Матеріали II Всеукраїнської науковопрактичної конференції (1-3 грудня 2016 року.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2016. 180 с.

3. Чижевський Д. І. Філософія Г. Сковороди. Харків: Прапор, 2004. 272 с.
4. Кочубей Т. Вдображення культури українського бароко у філософських поглядах професорів Києво-Могилянської академії. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/298/1/823-1734-1-PB.pdf> (дата звернення: 13.02.2023)
5. Дідківський А. А. Модернізація православної етики у творчості П. Могили та Стефана Яворського. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22899/Nchnpu_7_2015_33_27.pdf?sequence=1 (дата звернення: 13.02.2023)
6. Пашук А.І. Іван Вишенський – мислитель і борець. Львів: Світ, 1990. 176 с.
7. Матюхіна О. А. Проблема людини в українській літературі доби Ренесансу. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/alexi,+2247-6553-1-CE%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/alexi,+2247-6553-1-CE%20(1).pdf) (дата звернення: 10.02.2023)
8. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. 208 с.

Savina Yu. O. The Renaissance human being in Ukrainian polemical literature: philosophical aspect

Summary. The article examines the philosophical ideas of Ukrainian polemicists of the Renaissance, in particular, the late Renaissance (Baroque period). Much attention is paid to the views of G. S. Skovoroda, who created a philosophical doctrine of the heart, based on the concept of "inner human". The views of philosophers, authors of Ukrainian polemical literature, representatives of the Kyiv-Mohyla Academy, the Ostroh School and the Kyiv Brotherhood on the concept of person, in particular, I. Vyshensky, I. Gisel, K. Tranquillon-Stavrovetsky, M. Smotrytsky, K. Sakovych, are highlighted. The work of these outstanding figures of Ukrainian culture was inextricably linked to the moral precepts and spiritual improvement of man, his inner transformation. That is why their philosophical views can be attributed to the forerunners of cosmic evolution, who introduced the ideas of cosmic thinking and the concept of the integrity of man and the world to the Ukrainian cultural space.

The polemical Ukrainian literature of the Renaissance, naturally integrated into the European space of that time, convincingly proves the Ukrainian presence in the European artistic and aesthetic world. The interest in humanity, humanisation of the divine, and the glorification of beauty attracted Ukrainian polemical thinkers. Ukrainian culture actively cultivates the ideas of Humanism of the German and Italian Renaissance. Its central theme is the human being who should have the right to a full life, freedom of conscience and speech.

The Renaissance was an era of strengthening the creative and spiritual forces of Ukrainian society. The national humanists were full of faith in the limitless possibilities of man, and they made a significant contribution to the culture of freedom of judgement, independence in relation to authority, and bold critical thought.

The Renaissance was the result of a complex and long process of interaction between national and European cultures. Although Ukrainian artists did not form a coherent Renaissance culture and style, they managed to creatively rework the best achievements of European artists of the time and used them to develop their own nation and form their own statehood.

Key words: baroque, cognition of God, Renaissance, spiritual, European culture, polemical literature, Renaissance, self-knowledge, physical, philosophy.